

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIV-ik évf.

Január, Február. 1879.

1-ső füzet.

AZ ISTEN ESZMÉNYEKKEL NEM HELYETTE- SITHETŐ.

(Ideal Substitutes for God).

Dr. MARTINEAU JAKAB felolvasása Londonban a „Manchester New College“-ben az 1878/9-ki tanév megnyitása alkalmával.

Ez intézetnek főbüszkesége mindig az vala, hogy a theológiát szabadon, dogmákhoz nem ragaszkodva tanítja; és nem régebbe a kormányhoz intézett feliratában is azt kérte, hogy a kormány az ország minden egyetemén gondoskodnék szabad theologiai tanszékek felállításáról, mint oly eszközökről, melyek az emberi tudás legnemesb ágának kifejlését és az emberiség erkölcsi és szellemi emelkedését vannak hivatva elősegíteni. De mi a „theologia“, a melylyel mi itt foglalkozunk és a melyről úgy merészkedtünk beszélni, mint annak tapasztalt képviselői? A szó maga, melyet szélesebb értelemben az összes theologiai tudományokra alkalmaznak, szorosán véve az Istenről szóló tant jelenti. A mint a geologia a földrétegek rendszeres tudománya, a physiologia az élő szervezeteké, a psychologia az öntudatos szellemé, az ethnologia az emberi fajoké: úgy a theologia az Istenről való tan, vagy az Istennek észbeli felfogása. Tárnya: az Isten. És a kik azt tanítják, ép úgy felteszik, hogy felfoghatjuk őt, mint a koszmologista felteszi, hogy a világ különféle-ségéről és egységéről érthető fogalmakat tud alkotni. Az Isten felfogásának módszerei változhatnak a gondolkodó és kora geniusa szerint. De akár az eszméről száll (Descartes-tal) a végetlen való-ságra, akár a világ esetlegességeiről (Wolffal) annak szükségképi forrására, akár a természet művészetéről és szépségéről (Paleyval) annak eszes teremtőjére, akár az erkölcsi törvényről (Kanttal) annak igazságos törvényadó-jára, akár a múlt kijelentéseinek emlékeiből (Chalmerssel) a kijelentő természetére — a távolból jövő világos-

ság, mely a gondolkodót vizsgálódásában buzdította, mindig ugyanaz volt — az isteni ihletés. Ez a theologia feltétele. Hogyha ez éltető erő megszűnik, a theologia is oda lesz, elhal.

A szók használatában és jelentésében mutatkozó fokozatos változásokat vizsgálva bizonyos fokmért nyerünk, mely a gondolat föl- és lehullámzásának változatait jelzi és minket előre figyelmessé tesz az időszaki munkára. S nem minden jelentőség nélküli, hogy a mit régen theologiai tudománynak neveztek, ma inkább a vallások tudományának nevezik, azaz rendszeres ismeretnek mindarról, mit az emberek a rájuk nézve szent dolgokról hitték és éreztek. A különbség világos: a theologiai vizsgálódás e szerint isteni tárgyról emberire szállt le, az észnek az érzék feletti valóság utáni szárnyalásából a pogány mythológiák történetére és bírálatára. S minthogy e téren az ember tanulmányozására nézve gazdag lélektani tapasztalatokat nyerhetni, a theologiai vizsgálódás e tere kiterjesztését csakis üdvözölhetjük és tisztelettel adózhatunk ama vezértudósoknak, a kik e tere lépve a gondolatnak új utakat nyitnak. A pogány mythológiáknak tisztán történeti szempontból, előítéletes fogalmak vagy apologeticus érdekek nélkül való tárgyalása, azoknak, most először szolgáltatva igazságot, valódi értékét tünteti fel. A míg a régi vallásokról csak a keresztény theologusok ítétek és irtak, nem lehetett oly rokonszenvet várni, mely azok részrehatatlan magyarázására szükséges. Azonban e tanulmányok csupán anthropologiai fontossággal bírnak. Azok küzdő fajunk vidám és szomorú történeteiről, sötét napjai álmairól, csodás elragadtatásában való találgatásairól, bűne jelenségeiről beszélnek, de nem adnak szabályt arra nézve, hogy miként kell megvédeni az igazat, mialatt a hamisat fájlaljuk, nem adnak más istenismeretet, mint a mit mi hozzunk magunkkal. S hogyha mi ama vallási okiratok vizsgálásához a mi theologiai ismeretünkkel felfegyverzetten kezdünk, meglehet, hogy azok bizonyos világosságot vetnek azoknak részeire és ez által tisztább színben tüntetik fel, de önmagukban ugy jelennek meg előttünk, mint a gondolat szokatlan formái, melyeket mi csak mintegy külső álláspontból bámulunk és mint csak világi tüneteményeket tekintünk. Ennélfogva azok nem igényelhetik a régi „theologia“ helyét.

Honnan e változás a vallási gondolat álláspontjában és rendszerében? Miért távozott el az végetlen tárgyától és vette fel a helyett az embereknek arról való képzelmeit vizsgálódás tárgyául?

Avagy a régi világ babonáinak tört világai az isteni dolgokról hübb képet nyujtnak-e, mint a közvetlen értelmi szemlélődés? Oda juttottunk-e, hogy utolsó menedékünk a hit dolgában a régi hitvallások? Ennek oka kétségtelenül abban rejlik, mert korunk könnyebbnek találja azt vizsgálni, hogy mi a vallás az emberben? mint azt, hogy mit mond az az Istenről és azért gyöngédséggel és tisztelettel tárgyalja a vallást, mint alanyi jelenséget, de tartózkodik vizsgálódásával a való lény tengerére kibocsátkozni. Ama lény hatalma, a jellemre nézve mint képző erőé, a művészetben mint ihletésé, a nemzetek életében mint szövetségesé, a történetben mint tényezőé, teljesen el van ismerve korunkban is. De hogy a szellem felfogása ama lényre nézve valódi és nem csupán a képzelet szüleménye, hogy a magasztos isteneszmének valóságban létező tárgy is felel meg, a mai kor, mely felfedezéseitől elvakítva és az őszinte, természetes egyszerűségéből kivetkőzve van, mindezt kétségbe vonja, vagy bizonytalannak állítja, mert tapasztalatilag igazolni nem tudja.

A vallásnak a tapasztalás formuláira való vonására oly sok példát találhatni napjainkban, hogy az korunknak mintegy általános irányát jelzi. És ha van is különbség e példák közt, a jelszóban mindnyájan megegyeznek. És a jelszó, melyet Holland hangoztatott először, de a mely mindenütt vizshangozva lön: „El a métaphysikával!“ mi más szavakkal azt teszi: „A jelenségeken túl a való lény (Real Being) után vizsgálódni hiábavaló fáradság: az oly problema, melynek meg vagy meg nem oldhatása az emberiség szellemi életére közönyös értékkel bir: mert akár lehessen megoldani, akár nem, a vallás egyéni és társadalmi tények marad, melynek tartalmát és jelentőségét vizsgálhatjuk“. E szavak nem kevesebbet mondanak, mint hogy a vallásra nézve tökéletesen mindegy, van-e Isten vagy nincs! A theológiát feladhatjuk és azzal minden hitnézetet, a nélkül, hogy az az emberi bizalom és kégyesség hátrányára történnék, mert azok természetünk törvényeiben és társadalmi helyzetünkben elég alapot birnak fenmaradásukra és mélyebb alap keresését nem szükséglik. Nem csoda, hogy a midőn ezen minden ismert vallással egyedül közös elem is, (mert még a buddhaismust tekintve sem vagyunk feljogosítva kiáltani: „El a métaphysikával“) elvettetik, különböző vélemények támadnak arra nézve, hogy a megmaradott lényeg mi. Abban azonban megegyeznek, hogy a vallást az erkölcsnek, mint legközelebbi rokonnak kell az örökségben követni és nevét felvenni. Kényes kérdés azonban, hogy ez hogy

történhetik, hogy lehet az erkölcsöt vallássá változtatni át? „Emotioval kell megérinteni” mond Arnold M. és tekintetét amaz irányfolyamatra fordítani, mely nem mi magunk vagyunk s mely minket igazságosokká teszen. Harrison Frigyes, a positivist, az emotio ellen kifogást nem tesz, de inkább ajánlja fölény gyanánt a gyűjtő értelemben vett emberiség eszméjét, mely az egyén szolgálátát igényli és annak munkáját az összmunkálatába minden időre felveszi. Holland legújabb bölcsészete elégnék tartja, hogy az erkölcs legyen eszményi, nem a kötelesség azon érzetét tekinti, mely izzadva hordozza az élet terhét, munkál a nap hevében, hanem az eszményi tökéletesség felé való azon szabad szárnyalást, melyet az éj csöndjében a szemlélődás ad. A vallás e szerint „erkölcsi idealismus *). E meghatározásban talán a modern irány a legtökéletesebben van kifejezve s épen ezért további fejtegetéseimben ezt fogom szem előtt tartani.

Engedjük meg mindenek előtt, hogy ez erkölcstanítók minde-
 nike egy fontos igazságot hirdet. Hogy minket a dolgok folyása“ tesz igazságosokká“, — hogy az „irányfolyamatban“ a tiszta elemek lassanként leszálnak és az élő viz, a mint tovább folyik, tisztább lesz, — hogy a történet minden tragikai jelenetein keresztül is az igazság diadalát mutatja, — és hogy az emberiség előhaladásában való erős bizalom nélkülözhetlen kellék az emberi művelődésre nézve, — ez oly nagyjelentőségű tan, mely kellőleg méltányolva Arnoldnak az erkölcstanítók közt magas helyet jelöl, s csaknem prófétaí rangra emeli. És ismét semmi sem lehetne időszerűbb, mint Harrison tana, melylyel a korábbi angol bölcsészek sophisticus egoismusának utját vágja. Azok azon kedvelt tanuk bizonyítására, hogy a gyönyör a legfőbb jó és minden cselekedet végcélja, rendszeren egy üres világban egyedülálló személy esetét szokták volt felvenni, és azt állították, ha annak, a midőn eszmélni kezd, kellemes érzése támad, ha eltűnik is, érdemes élnie, de hogyha fájdalmas érzete szülemlik, akkor jobb, ha életre nem jön; így a választás csupán a gyönyörre eshetik. Az érv képtelensége abban áll, hogy egy egyénnek egyedüliségben létezését veszi fel és életét csupán az érzésbe helyezi. Egy teremtmény, mely az üres térben egymagára

*) L. a vitát a „Godsdienst zonder „metaphysica“ és a „zedelijc Ideaal“ felett a Theologisch Tijdschrift“ 1874—5—6 évi folyamaiban Hoykas, van Bell, Hugenholtz, van Hamel, Kuenen és mások által folytatva.

úszik, már a felvételnél fogva minden lehető viszonyon kívül áll: más személyek vagy tárgyak körülötte nincsenek; senkivel érintkezésbe nem jöhet; erőit cselekvés által nem fejtheti, csupán szenvedőlegességre van kárhóztatva, melynek csakis érzési értéke van. Ilyen formán az egyáltalán nem ember, vagy még annyi sem, mint a spongia a tengerben, mely legalább a körülte levő vizet felszívja. Az embert egyenesen a viszonyok rendszere alkotja: a mik vagyunk, az egymásra kölcsönhatásnál fogva vagyunk: az egyén nem tényezője, hanem eredménye a társadalomnak; és hogy a mi természetünket felfogni tudjuk, első sorban az emberiséget, e nagy összetett organismust, kell megismernünk, a melyből az egyén kiindul és külföldik. A társadalmi viszonyok azt a hatalmát, melylyel az emberiség élő és folyton haladó életét szabályozzák, valódi lelkesültséggel és pedig helyesen tünteti fel az ékes-szóoló Harrison, kinek hatása azonban sokkal nagyobb lenne, hogyha túllelkesültsége nem ragadná a bölcsészeten túl allegoriára és tanát nem igyekeznék titokzatossá tenni az által, hogy azt a „lélek és jövő élet“ műkifejezésekbe önti. S még mélyebb igazság rejlik abban, mi Holland szélső iskoláját arra indította, hogy a vallást erkölcsi idealismusban oldja fel. Kétségen kívül azok arra a tapasztalatra építenek, mely szerint az erkölcs és hit közt szoros határalap létezik, a mely alapon a lelkiismeret az életszabályokról az imáadásra emelkedik. Mert egyfelől nem tudjuk-e azt, hogy a midőn két eset közül választanunk kell, mi be tudjuk látni, hogy melyik erkölcsi szempontból helyesebb és a helyesebbre ünnepélyesen kötelezve érezzük magunkat. De másfelől nem látjuk-e a mult szomorú tanúságaiból, hogy mi nem mindig választjuk és követjük, a mit helyesnek ismertünk fel, hogy a tiszta, önzetlen, igaz akarat, bár mindig lehetséges, de mégis örökre eszménynek fog maradni, mely valósulást nem nyer. A jellem és az eszmény közötti ezen összeütközés kétségtelenül a vallás bölcsője: annak a meg gondolása, hogy mik vagyunk és miknek kellene lennünk, tekintetünket fel ég felé irányozza és megalázott lelkünk onnan várja, hogy az ígérő vigasz alászálljon. A szellem, a melyben ily gondolat támad, a szív, mely így hangolva van, a lélek, melyet a kötelesség teljesítésére ily ihletettség vezet, a mennynek kapuját már elérte.

De más dolog a vallás tartalmának egy vagy más része iránti előszeretettel addig a határvonalig felemelkedni, hol a vallás tulajdonképen kezdődik és más a vallás benső lényegébe behatolni. Épen azért

azt mondom, hogy ama férfiak, a midőn az emberi jellem nemes vonásait, az ember kegyességi érzületét mindnyájan fenn akarják tartani és mégis megfosztanak minket az élő Istennel való minden öntudatos viszonytól, lehetlen dolgot kísértenek meg, mert a vallás lelkét, középpontját épen az képezi, a mit ők elvetettek. Ők érezni tudják az erkölcsi nagy példányok emelkedettségét és szépségét, de a honnan azok forrásukat meritik, a mi feltételük, azt elismerni nem akarják. Bámulják a királyi csemetét, a mint magasra szökken; szeretik a felnőtt fa árnyékát, gyönyörködnek virágzatában — és a gyökeret elmetszik. Ez csakis ismétlése, magasabb alakban bár, azon hibának, melyet az érzelmi bölcsészek követnek el. Azok egy egyénből akarnak egészset alkotni és annak természetéből, egymagában véve, létele elméletét levezetni, ámbár létele a viszonyok szövedékéből áll elé saját módja, egyéni lénye szerint. A humanismus-elmélet e hibát kiigazítja ugyan, de ismét megújítja, midőn az emberiséget kölcsönös viszonyai határai közé zárja be és az Istennel való minden összeköttetéstől elszakítja. Sem minmagunkat, sem fajunkat nem lehet soha helyesen megmagyarázni, hogyha elszigeteltségben vesszük; hogy megérthessük, hogy mik vagyunk, mi lényünk, ki kell szállnunk a körülölelő tengerekre és életünket a megmérhetlen lény körével kell kiegészítenünk.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a vallás fogalma csakis a végtelen tökély jelenléte által felébresztett érzelmekben határozódik és hogy a vallás jellemvonásai ezentúl nem terjednek. Ellenkezőleg a vallás titkos erejét minden emberi viszonyban feltalálni vélem, a hol csak nemes érzelemről és kötelességről van szó. A vallásos természetnek veléjáró sajátsága a jellem iránti tisztelet; és az ihlettség, melylyel az birj, a bizalom, melyet ápol, és az önfeláldozás, melyet lehetővé és könnyüvé teszen, életünk képébe a legszebb színeket festi és az egészet a szentség bitorával vonja be. Legyen a lélek ez ájtatossága oly szabad, a mint csak lehet; hadd hasson át az minden cselekedetet és minden helyet. A véges épen úgy tárva van az előtt, mint a végtelen és a kisebb kegyességi érzelmeknek épen úgy megvan jogosultságuk, mint a nagyobbaknak, de mindenikükre szükségképi föltétel, hogy benső tiszteletünk, bárminő legyen iránya, való tárgyra találjon végre és ne vesszen el végtelen vizsgálódásban. Midőn az erkölcsi nagyság fensége által megigézve vagyok és tisztelettel hajlok meg az előtt, az nem onnan van, mert látása bennem az erkölcsi nagyság

fogalmát ébreszti fel, hanem mert e fogalmat tárgyiasítva tárja szemem elé. S az mint az erkölcsiség élő megtestesülése gyakorol tekintélyt lelkiismeretem felett. De foszszanak meg csak az erkölcsi tökély élő megtestesülésétől, a tekintély előttem mindjárt veszít befolyásából, az ember mindjárt nem érzi a lelkiismeret szorongatásait; elhatározásaiban az akarat ereje meggyengül, mert a magasztos lelkesültség „felemelő hatalma“ oda lett; s bárminő gondolatok szülemленek benne, miveltségéhez adhatnak ugyan, de életét átalakító hatalommal nem bírnak. Egy fogalom bármily fenséges legyen, ha mint üres valóság jelenik meg, egy perczre fenséges érzelmeket felkelteni igen, de maradandóbb befolyást gyakorolni nem tud, mert hiányzik az, mivel maradandó befolyását fentartná, hiányzik a tisztelettárgy, s mi saját eszménket imádó tisztelettel nem illethetjük. Ez az oka, hogy az „erkölcsi idealismus“ a vallás feltétlen kívánalmaitól távol marad, nem azért, hogy erkölcsi, és a vallás más valami; nem azért, hogy működésében véges viszonyok közt mozog, míg a vallás a végetlenekkel foglalkozik, hanem mert eszményi tökélye a felfogás szerint csak a gondolatban létezik, míg a vallás eszményének a valóságban is léteznie kell. Strauss maga azon emlékezetes vallomást teszi, hogy „csakis a könyvtudós jöhet oly gondolatra, hogy az agynak költészet és bölcsészettől alkotott szüleménye valaha a valódi vallás helyét elfoglalhatná *).

S hogyha az erkölcsi gondolkodás azon lépését akarjuk megjelelni, melylyel az a vallásiba megy át: azt kell mondanunk, hogy az akkor történik, midőn elismerjük, hogy felettünk és körülötünk a minden tökélylyel bíró szellem létezik. A vallásos hit a való lényben való hit annak erejénél fogva, a minék az embernek lennie kell. Hogyha azt kívülről tekintjük, nevezhetjük az erkölcsi aspiratio apotheosisének, ha pedig belőlről tekintve nevezzük el, az Isten kinyilatkoztatásának fogjuk mondani a lelkiismeretben. Az előbbi kifejezés a gondolatnak tárgyához való felemelkedését, az utóbbi a tárgynak a gondolathoz leszállását jelöli. S minthogy itt csakis ama szavak értelmét és jelentésük körét akarom tisztázni, melyekkel a használatban visszaélés történt, nem foglalom el a figyelmet itt azzal, hogy egy ontologiai következtetésnek erkölcsi előtéttől levonását igazoljam. Ez nem az egyedüli

*) Kaiser Julien; der Romantiker auf dem Throne der Cäsaren. S. 12.

paradoxon, a melyre mi „a minnek lenni kell“ csodálatos fogalma által ellenállhatlanul vonzatunk. Ez sok olyan meggyőződéésre vezet, melyeket a természettudomány logikája folyton visszavet, de a melyek e visszavetéssel nem törődve továbbra is alapját képezik a társadalmi törvénynek és erősségét az emberi élet láthatatlan kötelékeinek. Hátrább ide vonatkozólag még szólni fogok, mielőtt értekezésem bezárnám. Most azon nézetem fejtegetésére térek, hogy az „erkölcsi idealismus“ nem vallás, kivéve ha az eszménykép mind valónak, mind isteninek tartatik.

Ez álláspont bebizonyítására tegyük fel, hogy a valóság eleme most elfogadva, majd kizárva van és hasonlitsuk össze az erkölcsi eszménykép természetes működését ezen két feltétel alatt, hogy kitűnjék, hogy vajjon mindkét esetben ugyanazon hatásokat eredményezi-e, a melyeket a tapasztalat a vallás jellemvonásai gyanánt felmutat.

Mióta a Rómabeliekhez szóló levél megiratott, általánosan ismert nézetté vált, hogy az ember minden erkölcsi kérdésben önmagában megosztva van. Egyfelől a benső szózat nyilatkozik benne fensőbb intelmeivel, másfelől pedig az érzéki hajlandóság a maga kívánalmaival. És minden ily összeütközésnél, bármelyik nyerjen hatalmat a másik fölött, a valódi maga az, mely a jót választja; Platóval szólva is, nincs ember, ki az ő akaratjának ura, hogy magát a rosszra határozná el. S ha helyesen választottam, akkor az elébbi ellenkezés bennem megszűnik és én azonnal egy leszek magammal és céljaimmal. De ha nem, akkor a benső vihar dühösebben újul fel; s én untalan vádolom önmagamot és nyugalmat nem találok. S így van ez minden emberrel, a kiben csak az erkölcsi élet a maga történetét kifejtette. Igényeljük csak az emberektől a mi jogos és igazságos és adjunk nekik tiszta fogalmat erről, szózatunkra egy szellem szállja meg és az álomból fölébredve mintegy megújult sereg lépnek elő. Kezdik érezni, talán először, hogy ők önmaguk, — s hogy önmagukat addig nem ismerték. A sötétség mélyéből kiemelkednek, és jobb részük, mint a nap, fénylő sugaraival kisüt. S mindnyájunknál, bizonyos tekintetben, az eszményi magunk az igazi valót képviseli; és mi megvetünk, mint idegent, minden olyant, mi annak ellentmond.

Mégis más tekintetben épen ez az igazi való nem valónak tűnik fel, mert azt sohasem valósitjuk egészen. Az mindig olyan, a melynek még lennie kell, a mely még nincsen. Hogyha a

tényleges önmagunk iránt kérdezősködünk, az minden ember-nél, mint olyan jelenik meg, mely kivánni valót hagy fenn, mert a küzdelem a jó és rossz közt folyton tartó, az ember lelkében mindig kísértve van, és önmagával egységre teljesen sohasem jut. S ha csak e jelenség nem csalfa tünemény, ez a másik, viszonylagosan rossz önmagunk az, mely valóban folyton létezőnek jelentkezik, úgy mi bennünk, mint a társadalomban. És mégis különös, hogy e jelenség, bár jelenség, ilyennek s illetőleg való jelenségnek nem ismertetik el. A rossz valóban jelentkezik ugyan, de jelensége mint ártalmas valóságé kárhozható és eltávolítása kívántatik.

Mit gondoljunk már most a valóságra nézve, midőn ugyanazon dolgot illetőleg azt egyfelől erősíteniünk s másfelől megtagadniunk kell? A theista a paradoxont könnyen megoldja. Hogy az erkölcsi öntudat egyfelől és a tények észlelése másfelől, a valóságról két mértéket adnak, legkevésbé sem ejti bámulatba. Ő kicsinyben azokban csakis a világegyetem két megfelelő működésének visszaverődését látja; — t. i. a benlakozó eszme, az eszményi szándék, a független teremtés visszaverődését, mely a világba a szépséget és jót hozta; és a véges anyagi feltételekét, melyek a világegyetem szellemi eredetének és végcéljának külső megvalósítására és haladványos kifejezésére hivatvák: azaz: az örökkévaló tökéletes szellemét és az időben tökéletesedő természetét; az egyik mindöröktől fogva létező, a másik csakis létesülő (s ezért részben nem létező) nem az, a minnek lennie kell. S ha a nagy mindenség a valóság ezen állandó lényegéből és annak részleges tagadásából áll, lehet érteni, ha mindkét alkotórész a mi leszármazott természetünkben jelentkezik, s a leszármazási vonalon születési jogukhoz igényt tartanak és velök született benső hajlamaiknál fogva eredetök felé vonzódnak. Egy így felfogott világban az ember fensőbb természete tudatának, a tekintély hatalma érzetének, mely mintegy szózat kiáltja: „ez egyedül helyes, ezt teheted“ — és a rossz nyomában támadt rettenetes lelkiismereti furdalásnak, mely nem hagy nyugtot a miatt, hogy a nálam végtelenül jobbtól eltávoztam, igenis meg van értelme. E tapasztalatok szükségképen a szabadságra kelő emberiség nyíló lelkiismerete és az öröktől fogva szabad és szent Isten közti viszonyból folynak. Mi azért egyszerűen elfogadjuk azokat, mint olyanokat, melyek az igazságot adják értésünkre. Mi hiszünk a lelkiismeretben, s an-

nak jutalmazó és büntető hatalmában és azt ignorálni nem akarjuk; nem tartjuk csalékony valaminek, hanem követelményeit elismerjük és a midőn a jótól eltérünk, a legfőbb tökély szemei előtt megszegyenülve, lesújtva állunk.

És ekkor egyszersmind annak tudata, hogy a mit tettünk, az által nem az igazi valót választottuk, arról győz meg minket, hogy a mit tettünk, annak nincs alapja, az meg nem állhat és épen mert tudjuk azt, mi nem vagyunk eszméje és szeretete nélkül annak, a kihez hűtlenek lettünk: úgy hogy a szent rokonság Isten és ember között megmarad, a köztünk levő viszony nem semmisítődik meg és számunkra a remény derengő hajnala tűnik fel. A megsértett lelkiismeret fellegei nem homályosíthatják el az örökkévaló akarat folytonos nyilvánulását, mely mint az egek mindeneket körülölel: az ő soha nem szunnyadó szemei mindnyájunkon rajta vannak és tudják, hogy kell a nézpontokat mindenik lélekhez megtalálni; s ép az élő szentség e tárgyi jelenléte az az erősítő és föntartó hatalom, mely az ember ingatag erkölcsi hangulatát lelkiismeretté tömöríti és a lélek ébredő törekvéseit szent tűzével táplálja. Ama nők, a kiket megrettenteni és ama férfiak, kiket az igazságtól kényszereszközökkel is eltéríteni nem lehetett, nem azok voltak-e különösen, nem mondom ép kizárólagosan, a kiknek szemei előtt az igazság élő Istene állott mindig biztatólag és az ők tiszta, meg nem vesztegetett lelkük bensejében annak hangját hallották: „Álljatok erősen, mert én veletek vagyok!“ — egy hang, mely a kötelesség-érzet lehetőségéről és egyszersmind szentségéről tesz bizonyosságot. Lehet-e tagadni, hogy ily meggyőződés a benső kegyesség tulajdonaival, melyeket teremt, az akaratba természetesen állandóságot visz és az érzelmekre felemelőleg hat?

De ez a meggyőződés azt mondják „metaphysicai“, mert oly lételt erősít, mely a jelenségek birodalmán túl van; és a vallásból nekünk minden metaphysicát el kell távolítanunk. Legyen: de akkor az „erkölcsi idealismus“ elveszti lábait alatta a földet és a képzeletnek csupán alanyias szüleményévé válik. De aztán jön a kérdés, hogy ekkor megállja-e a helyét úgy, mint tárgyi alappal. E változással nem kevesebb történik, minthogy az eszménykép az erkölcsi mezőről az aesthetikaira vitetik át, a hol ámbár csodálatomat felkeltheti, de akaratomra nézve minden közvetlen viszonyt elveszít; mert magában semmivel több bizonyítékot nem foglal akár t e k i n t é l y é t, akár l e h e t ő s é g é t illetőleg, mint a művész álma egy

Apollónál nagyobb szerü szoborról, vagy pedig a San Sistoínál megindítóbb képről. A jellemben jobbról való pusztá fogalom, mely a képzeletben támad és csakis képzelmi jelleggel bír, a cselekvés rúgóit semmivel sem érinti inkább annak érzetével, a mit az embernek tennie és a minék lennie kell, mint egy jó élcz, vagy előkelőbb személyiség vagy szerencsésebb állapot fogalma. És azt kívánni, hogy az ható erővel birjon annyi mint azt kívánni, hogy az éjszaka látott álm ne legyen c s a k álm. A lelkiismeret látásainak különös sajátása, a mi azt a képzelem minden más játékától élesen megkülönbözteti, hogy azok tisztán egoisticusok nem lehetnek és a mihelyt azok lesznek, ép lényegüket veszítik el; hogy azok egy a társadalmon kívül élő egyénre teljesen lehetetlenek; és hogy reánk nézve úgy jelennek meg, mint a melyek a mi absolutismusunkat lerombolni és minket egy főbb hatalom alá helyezni vannak hivatalva, melynek akarataunk hódolatához teljes joga van. És hogyha azoknak nincs igazságuk, az erkölcsi belátás maga illusoriussá lesz és ha azon meggyőződésre jutunk, hogy az csakugyan csalódás, akkor minden erkölcsi erő megsemmisül és az akarat felszabadul minden olyan nyomás alól, mely nehezebb a képzelet könnyü terheinél. A mi isteni szemekkel reánk látszott nézni, akkor az csak saját hízelt képünk volt; s a hangok, a melyek oly mélyen hatoltak bensőnkbe, csupán saját hamis hangunk; s minthogy a látásban semmi valódiság és a hangban igaz, mehetünk tovább, mintha azok nem is volnának. Az élet ilyen formán a sakk vagy a kártyajátékhoz lenne hasonló, melyben egy egyedüli játékos kijátsza egyedüliségét a másik játékos személyesítése által és szándékolt hibája miatt képzelt leveretést szenved és önmagát rászedve, üres dicsőséget arat. A kötelesség játékát hitvány ürügyből játszani és annak komoly érdeket kölcsönözni erre szintén két i l y játékos kívántatik. Hogy tekinthetek én fel magamra mint fensőbbre, mely engem dorgál? hogy adhatok parancsokat magamnak, a melyeknek engedetlenkedni ne merjek? — hogy kérhetem magamtól a bűnök bocsánatját, melyeket önmagam követtem el? — hogy áldozhatom fel magamat magamnak martyr áldozattal? — és hogy mehetek az erkölcsi harc minden drámáján keresztül egy álarczos önmagam és egy valódi saját magam közt? Meddig fogják az érzelmi („emotional“) látszólagosságok, e harcok a levegőben, a valódiságot színlelni tudni? Avagy önmagamunkat akarjuk imádni és egy üres képhez a légtérben könyörögni? és bánatunkban egy gondolatszüleményben bizni,

mely nem egyéb a bánat tüneményénél? Nem: hogyha a vallásos *communio* monologra szállítatik le, lényege megsemmisítve és lelke megölte lesz. Az élő viszony vagy pedig semmi; — az a legfőbb valóságnak adott felelet. És hasztalan keresitek a szellemi erőművet, hogy azon megálljatok, az örökkévaló szikla nélkül.

De sokan talán azt fogják mondani, hogy az erkölcsi ideal, történetét tekintve, nem csupán alanyi, (ámbar jelenben az egyéni öntudat jelensége), minthogy azt mi más szellemektől nyerjük, és az a társadalmi érzületnek, a melynek mi világánál látunk és levegőjében lélegzünk, központosítása és visszatükrözése, és egyszersmind az előző nemzedékek ítéletörökségeinek felhalmozódása, melyek nemcsak származás útján szállottak le reánk, hanem a történet képcsarnokaiból is folyton lenéznek és az egész irodalmon keresztül vonulnak. Az erkölcsi kitünőség példányai, melyekre a csodálat és tisztelet irányul, a mint állítatik, rajtunk kívül képződtek, nem egyéni találmányok *in vacuo* alkotva, hanem a társadalom útján jönnek létre, mint az emberi tapasztalat tárgyi eredménye, mint a jónak legutolsó leparlása, midőn az idegen elemek mind hátramaradnak és ezért nem ok nélkül nem nézzük azokat egoismusoknak, s ismerjük el inkább igényüket reánk nézve, minthogy csupán agyunkban levő képzelmekeknek tekintsük. Azok hozzánk külső tekintélylyel beszélnek; de ezt a tekintélyt elég csupán *társadalmi* eredetből magyarázni ki bármilyen érzékfeletti, isteni elem hozzájárulása nélkül. Miért nem lépünk, kérdik, ezen való alapra és nyerjük vissza így az elvesztett erősséget? Ez ellenvetés azoktól jön, kik az erkölcsi érzést inkább közöltnek, mint velünk születettnek tartják, — melyet részben az egykoru szellemektől kölcsönzünk, részben pedig egy hosszú multtól szervezetünkben öröklünk. Hajlandók elfogadni Sidgwick azon tételét: hogy az erkölcsi érzés tekintélye a kötelesség tárgyilagossága fogalmától függ*), de minő sajátos, hogy a midőn az erkölcsi érzés elemeit és kifejlése feltételeit a külső tapasztalatban felfedték, a *n n a k* a kötelesség tárgyilagosságáról való fogalmát már késznek és igazoltnak veszik fel. A tévely világos. Más dolog az érzésre nézve, hogy lételet külső feltételeknek tulajdonítsa és más, hogy fogalmában tárgyi bizonyítékot hordozzon. Kivül-

*) *Methods of Ethics: Supplement to 1-st Edition. p. 45. és 1-st Ed. p. 62.*

Az a mi bennünk tekintélyt követel, sohasem csupa érzelem, hanem mindig tárgyilagossá szabályt, vagy imperativust felismerő tehetség, mely érzelmeinkre való hatásától függetlenül létezik.

ről befelé növekedni nem annyi mint belülről kifelé nézni. És a tárgyiség, a mely után itt vizsgálódunk, nem a fogalom genesisében, hanem tartalmában keresendő. Annak veleszületett hite egy felettünk levő tekintélyről nincs megmagyarázva az által, hogy az érzést illetőleg physiologiai és psychologiai úton küleredetet fedezünk fel, a melyről mi teljesen öntudatlanok vagyunk. E felfedezés az övék, nem a miénk; és legfőbb érdeme abban áll, hogy a mi értelmünk előtt titok volt. Az erkölcsi érzés tárgyi forrásai teljesen el vannak rejtve az elől: de tárgyi tekintélye egészen világos. A kettőt azonosítani annyi, mint azt erősíteni, hogy ugyanazon dolog az öntudatban és öntudaton kívül egyszerre létezhetik.

S ha megengedjük is, hogy a következtetésben a csaltság el-távolítódik az által, hogy erkölcsi ideálunk tényleges eredetéről az az elődeinkről a multban s a társadalomról jelenben öntudatosságot nyerünk, úgy hogy semmi akadály nem fog fenforogni, hogy azokban a tárgyilagossággal bíró tekintélyt, s a mi érzéseinktől független „imperative“ szabályt, melyet a kötelesség érzete hord magában, feltaláljuk: mégis egy más végzetszerű minősítlenséget mutatnak fel, mely miatt tiszteletünk való tárgyául s aspiratioink eszményképéül el nem ismerhetjük. Azok egyszerűen a jelen és mult társadalmi érzéseinek általános öszlete, s a különböző korokon keresztül várt jellemnek, mely koroknak mi fiai vagyunk, középmértéke; mert semminemü eszköz nincs ajánlva a reánk leszálló folyam megtisztítására, s annak a mint foly, tisztátalanságai, állati piszka, önző bálványozása destillálására és csupán az élet édes tiszta vízei biztosítására nézve. Mondhatjuk-e aztán, hogy a mi így jelenik meg nekünk, f e n s ő b b, mint mi vagyunk, fensőbb továbbá, mint fajunk legnemesebbjei és legjobbjai, a kikben a lelkiismeret világos és mindig fel a magasba irányuló tekintetét fentartotta? Nem! Ámbár a mult és jelen társadalom nézeteivel, erősb nagyobb és tartósb hatalom, mint mi vagyunk, de még a mi saját eszményképünket sem tudja megközelíteni s annál kevésbbé végtelen eszményképét. Sőt többet mondunk: a társadalmi vélemények vagy a már meglevő lelkiismeret kifejezései és így azok épen azon eszménykép hatásai, melyet alkotni állittatnak vagy egyszerűen azt fejezik ki, mit az emberek szeretnek vagy nem szeretnek és együttesen érvényesíteni igyekeznek; és így azok egyáltalán nem erkölcsiek; a hatás, mely azoktól származik, csakis kényszererejü, de de nem szent, — az ellenszegülő akaratot korlátozza, de egyet is

szabad lelkesedésre nem indít. Ennélfogva a tárgyiság, melyet e tan a tisztelet hódolatának előidézésére nyújt, hibás természetű és bármely igaz erkölcsi idealismus előtt csakis mint üres valami tűnik fel.

E mellett, hogyha a tisztelet tárgya egy folytonos és egyetemes társadalmi akarat, az nem egyéb abstractionál, a melyre midőn rájövünk, jól tudjuk, hogy az a gondolat egy független léte, mely jogokat reánk nem gyakorolhat és észszerű tiszteletet tőlünk nem igényelhet. S bármennyire igyekezzünk rákényszeríteni magunkat arra, az ily teremtményeknek lényegét adván, azok concret lényű hatalmat felettünk soha sem gyakorolhatnak, kivéve ha elvont foglalmukban oly egyes személyek és látható jelenetek képei világlanak elő, melyek szívüknek rendkívül kedvesek. S így ily szavakban otthon és hazá bizonyos vonzerő rejlik, melyek hallására az ismert kedves arcok előttünk mintegy megjelennek, s mezők és falvak előnkbe varázslódnak és ezek alkalmul szolgálhatnak arra, hogy a szív magának kisebb bálványokat teremtsen., melyeket azonban midőn öntudatosan személyesít, csakis ártatlan formákba öltöztet fel s azoknak ártatlan tisztelettel hódol. De oly abstractiok, melyeknek ily tartalmuk nincs, — mint törvény, ész, gazdagság, vélemény — bármily játékot úzzenek logikánkkal, nem beszélhetnek rá, hogy előttük leboruljunk és imádjuk. Hogyha az egyetlen tárgy, melyet önök az embernek hódolatra ajánlnak, ily természetű személy nélküli fogalom; könnyű belátni, hogy e változással a vallásból mi lesz.

Helyettesítsük csak a személyi kegyesség ama megszokott műkifejezéseit, melyek „Istenről“ és az emberi „lélekről“ beszélnek a „metaphysicát“ etvette a modern egyenértékűnek hitt szavak bármelyikével s a nyereség vagy veszteség nagyságát azonnal meg tudjuk mérni. Az öröm ugyanazon hangján fogjuk-e akkor énekelni: Áldjátok az Örök Törvényt minden teremtmények, „Áldjátok az Örök Törvényt ti alkotó szervek?“ Fogja-e akkor a bűnbánat, mely most kiáltja: „Törüld el vétkeimet“, „Ne vess el magadtól“, „Egy megtört szívet te meg nem vethetsz“, bánatát egy süket „ideal“ előtt kiönteni és keserű könnyeit abstractio előtt hullatni, mely azokat le nem törülheti? Fog-e a szelid holdfény Getsemaneinkben kegyes embereket térdepelni és a földre sujtó lelki küzdelemből az ima ereje által fenséges lelki nyugalommal felemelkedni látni; fogjuk-e akkor a végtelen bizalomnak ama hangját hallani: „Atyám! ha lehetséges, muljék el e pohár én

tőlem, mindazonáltal nem az én akaratom, hanem a tiéd legyen meg“? És elfogja bármely keresztrefeszített feledni a halál keserűségét így kiáltván fel: „Oh te fejlődési nagy folyam, a te kezidbe ajánlom lelkemet“? És a halálra kövezett martyrnak meg fog-e nyilni vagy egy Ég, a midőn így kiált fel: „Oh emberiség nagy gyűlhelye (Great Ensemble of Humanity) fogadj be engem“?

Részemről azt hiszem, hogy a mi elégedetlen „modern gondolkozóink“ egy ily vallásossággal tett hasztalan kísérlet után, nyugalomra fognak megtérni és a szív természetes jogainak engedve így fognak szólani: „Hálákat adok neked Isten! hogy bár ezeket elrejtetted a bölcsektől és az értelmesektől, de megjelentetted a kis gyermekeknek.“

Összehasonlításomat az alanyi és tárgyi eszményképnek az életre gyakorolt hatásairól a következőkben foglalhatom össze: hogy az ember és Isten közti személyes viszonyok nélkül a vallás minden magasb tulajdonaiból és bensőbb erőiből kivetkezettik: az erkölccsel összekötő láncszemét elveszti; megszűnik az érzelmet átalakító ereje; megszűnik az akaratra befolyása. Ezen viszonyok hangsúlyozásának köszönte a judaizmus nagy hatalmát és ezek egyetemességének a kereszténység, hogy a világ legelső nemzetei fölött uralmat nyert és az emberiség legelső hitévé emelkedett, teremtvén és terjesztvén a szívbéli imádást, az önbecsülést és önmegtagadást, a lelki tapasztalat mélységét, a jellem és kegyesség irodalmát és a határtalan társadalmi részvétet, melyek a modern civilizatio megszabadító vonásai. Megsemmisíteni ezen viszonyokat: a pogányságba esni vissza, s a pogányságba is üresedő templomokkal és veszendő istenekkel, és az ember és természet viszonyos játékait idézni fel ismét, midőn már a szentség mindkettőből kihalt. A jövő vallásos szükségletét ily nemü visszahatás kielégíteni nem fogja, sőt a jövő nevetni fog a fölött. hogy mi a visszahatással oly valamit nyertünk, a mit már régen eldobtak. A jövő vallásos szükségletéről mi csak úgy fogunk gondoskodni, ha egy magasabb pontra emelkedünk fel, honnan azt látjuk, hogy az ellentétek harmoniába olvadnak össze s a mit jobbra vagy balra szemlélünk, mindazt egy láthatár foggja körül, mindaz egy ugyanazon világ hullámverése.

A keresztény theismus legelbizakodottabb bírálójánál is olykor-olykor bizonyos bánatos hangulatot vehetni észre, mintha éreznék, hogy a midőn a vallásban abstractioikkal helyettesítenek, abba veszélyes inaestheticus elemet hoznak be, mely hogyha halált nem is

hoz egészen arra, de némán és bénán hagyja. Azonban azt mondják, hogy a veszélyes kísérletnek mégis meg kell tétetni, s hogy az erkölcsi élet legalább maradványaiban megóvássék, a hit szervezetének, mely eddig a benső élet székhelye volt, némely tagjaiban megcsonkulást kell szenvednie. Az emberek sohasem vonták kétségbe, mindig úgy hitték, hogy a legfőbb való „gondolkozik és szeret“, de a bírálók most azt mondják, hogy e mondományok „nem igazolhatók“ — egy állítás ez, mely magamagáról semmi igazolást sem adva csupán kihívó ismétlésekben keresi a hatást. Ha Arnold szótárában „igazolni“ annyit tesz, mint „tapasztalat útján bizonyítani“ (test by experiment) a kifogás helyes, de nem helyszerű. A legfőbb ok benső tulajdonságait baconi kísérleteknek alávetni s a vonalzott táblán a „Sic“ és „Non“ rovat alá az eredményt bevezetni nem lehet. Mindazonáltal ez ismerv hiánya lételüket megengedhetlenné nem teszi. Mert hogyha az isteni szellem valóban ott volna is, lényegében tisztán, mint Gondolat és Szeretet lenne őt, és a tapasztalat kérdéseitől megközelíthetlen állana. A szellemi igazságokat oly módszerekkel kihozni nem lehet. De hogyha „igazolni“ annyi mint „elégséges okkal bizonyítani“, a kifogás, ha helyszerű is de helytelen; mert minket semmi más indok nem vezet arra, hogy felebarátainknak gondolatot és szeretetet tulajdonítsunk, mint az, melyből azokat Istennek tulajdonítjuk. Egyik esetben is mi a szellem ezen láthatatlan tüneményeiről közvetlen felfogással nem bírnunk; azokat ép a b b a n a mértékben ismerjük meg, a mily mértékben mi magunk gyakoroljuk, másokban csakis olvassuk, miután jegyeiket magunkban ismerni megtanultuk és épen azok a jegyek, a melyek minket arról biztosítanak, hogy nem esztelenek házában, hanem értelemmel és rokonszenvvel bíró lények közt élünk, ismétlik magukat a világ törvényes rendében, szépségében és irányzataiban. A két példában annyira hasonlók az ismeretjegyek, hogyha az az értelem és érzés okát az egyikben létezőnek megengedjük, a következetes inductio szerint (a mint azt Mill maga is mondja) a másikon is meg kell engednünk: azok vagy mindkettőben érvényesek, vagy egyikben sem. Mennyire meggyőző e hasonlat, különösen kitűnik azon tényből, hogy a modern tudományos férfiak is elfogadják e dilemmát. És minthogy ők nem ismerik el, hogy a természetben szellem működik, tagadják annak működését mibennünk is. Mindkettő automat és mindkettő ugyanazon módon, mechanikailag hozza elő az élet és történet jelenségeit, hozná elő akkor is, hogy-

ha az öntudat, melyet ők felesleges függeléknak tartanak, nem léteznék. Tárgyamon kívül esik, hogy e pontra vonatkozólag bírálatot mondjak, csak annyit jegyzek meg, hogy ez okoskodás Descartes bölcsészetének ép ellenkezője, s tőlem az is távol van, hogy még ily okoskodásban is megtagadjam az ész hatalmát s hatályosságát. A jelen esetben a speculatio érdekességét az alkotja: hogy a természet és az ember közt megdönthetlen parallelismus áll fenn; hogy az értelmi erőnek a természetből kizárása azt belőlünk is kizárja; s hogy annak önmegbizonyítása mibennünk a természetben is jelenlétét és uralmát erősíti meg. Hogyha a természet csak automat, mi is az vagyunk; s hogyha minket cselekvésre gondolat és szeretet indít, a természetet is az működésre. E parallelismust megszokták volt tagadni, most megengedik és a megbizonyítás legvégső alapját a czélből és szándékból folyó öntudatos cselekvés képezi. És ez nekünk teljesen elég.

Ennélfogva értekezésemet bezárólag azt mondom, a mit elein is nyilvánítottam, hogy az elkülönzés a „metaphysica“ és legfőbb hitnézeteink etikájaja közt nem helyes. E hitnézetek, melyek termékenyítő befolyása először igenis alant érezhető, fölfelé eredetükhöz követve, úgy találjuk, két co-ordinált forrásból származnak, melyek közül az egyik az ember értelmi, a másik erkölcsi tehetsége; az előbbi minket a transcendens o k r a, az utóbbi a transcendens i g a z s á g o s s á g r a vezérelvén, mely kettő egyesülését az Örökkévaló A k a r a t b a n találja meg. A gondolat természete végső problémái tárgyalásában megkivánhatja, s az analysis művészete eszközölheti, hogy mi azokat külön szemléljük és illető leszármazási vonalukat megjelöljük a szellem és jellemben. De ez elkülönítés a mi munkánk és nem azoké; — az nem az élet ténye, hanem az iskolák műve. Az emberek érzésében és értelmében és Jézus hitében azok teljesen összeolvadva jelentkeznek, és ez összeolvadásban találják fentartásuk erejét, egészítik ki egymást; s nem képzelek különösebb paradoxont, mint a világegyetem okának azt a fogalmát, melynek nincs caractere, vagy a tökéletes igazságosságát, melynek nincs oksága. Az ész legvégső tárgya és a lelkiismeret legvégső otthona ugyanazonosok: e tehetségek csak a két szárny, melyeken oda felemelkedünk; és hogyha az egyik szárnyat elmetszük, a másikkal hiába csapkodunk, sehogy se fogunk felemelkedni tudni. A vallás, mely csupán metaphysikából áll, csak halvány és rideg valóság; a vallás metaphysika n é l k ü l pedig festett álom.

Az igazság, melynek az új tan csakis torzképe, talán ez lesz: hogy a vallás haladó elemét a folyton tökélesülő erkölcsi idealban találhatni, úgy a mint az emberi tapasztalat köre növekszik és az emberi lelkiismeret finomul, tökélesül. A kötelességnek társadalmi új bonyolulatai, új szenvedések, a melyek iránt részvétet érezni, új erények a melyeket tisztelni és új kísértések, a melyeket legyőzni kell, lépnek föl minden nyíló korszakkal és az erkölcsi élet régi formuláit elégteleneknek találják; és az igaz kegyesség semmiben sem nyilatkozik inkább, mint abban, hogy készséggel veszi föl a nagyobb megbiztatást, nem engedve magát a régi szokás hatalmától megkötteni s a tökélesülés magasabb fokától eltartóztatni. A vallás ontológiai oldalán — a legfőbb lény és hatalom fogalmában — nincs ily előhaladási folyamat. Az megállapodott gondolat és mint az ész szükségképi eszméje, tartalmához mit sem ad, hanem „ugyanaz volt tegnap s az ma és az lesz mindörökké.“ De éppen ezért az nélkülözhetlen substratum a jóság és szépség változó képeire és színeire nézve, a mint azok magukat kifejtik. Maradandó nélkül változás nem lehetséges és az ideal, mely folytonosan növekszik, lényegében a való alapján kell hogy biztosíttassék. Hasztalan dolog az evolutioról és a jelenségi előhaladás törvényeiről úgy beszélni, mint hogyha azok önmagukon túl mindent szükségtelenné tennének. „Phenomenek“ semmiből, „evolutio“ ürességből, mik e kifejezések, ha nem görög és latin badar szólamok? Hogy valami jelenség lehessen, birni kell magában, a miből a jelenség létrejön; hogy valami fejlődhessék, teljességnek kell lenni benne. Magok a szavak éppen ama valóságról beszélnek, melyet megtagadni akarnak.

S ha az ok és hatás s az instinctive hajlam és annak beteljesülése közti arány és hasonlóság eszméjét egyáltalán elvetni akarjuk, az értelmi és erkölcsi rész mibennünk az isteni ész és igazságosság távoltartásával sohasem vehetnek kezdetet és sohasem érhetik el céljukat. Ha az emberi tapasztalat valami bizonyost tanít, ez bizonyos: hogy gondolat az, a mi gondolatot kelt, és szeretet, a mi szeretetet ébreszt, és jellem, mi a jellemet módosítja és finomabbá teszi; és hogy, nem alulról fölfelé való irányban az alsó érvényesíti magát a jobbat illetőleg a fensőbb felett, hanem fölről lefelé, a fensőbb emeli az alsót magasbra. E rendet megfordítani, és a szellemet abból hozni elő, a mi még nem szellem és a lelkiismeretet a vak, közönbös erőből, annyi mint az okozatban többet venni fel, mint a mennyi az okból folyik és ipso facto in-

competens magyarázatot adni. És hasonlóan, midőn a helyett, hogy természetünk honnan jön, azt nézzük, hogy az hová irányul, nem találunk egy érzéki vágyat, hajlamot vagy erőt lényünkben, melynek alkalmas megfelelő tárgyat feltalálni ne tudjuk. Az állati, családi és társadalmi élet számtalan fokozatain keresztül, a különböző viszonyok, melyeknek egyik alkatrésze mindig mibennünk van, a külső világban levő másik alkatrészszel, melyre vonatkoznak, egészítődnek ki. A tudományos értelem a világ rendében és szépségében találja meg a forrást szomszédjára; és még akkor is, midőn a természet stíljé-vel való rokonszenvezésében a közvetlen elhívésre igenis merész feltevéseket állít fel és merész elméleteket alkot, prófétálásai gyakran ép az igazságot beszélik. És ehasonyságot (analogy) éppen akkor kell-e széttörnünk, midőn emberségünk legmagasb fokaira jutottunk fel. Ki kell-e ott magunkat szakítani minden viszonyból, ámbár a benső hajlam másra int és a midőn az arra nógat, hogy keress, keress oh ember, azon előítélettel induljunk-e ki, hogy találni nem fogunk. Hogyha lényünk és annak nagy szinpada, a természet közt csak valami egybehangzás, valami öszhang is létezik, ama magas fokokon tapasztalt csalódás az ész elleni nyílt lázadás lesz. És ekkor elé fog-e állni és megtud-e minket szabadítani az „erkölcsi idealismus?” Igen! hogyha az nem a maga nevében, hanem azéban beszél, kitől az ihlettséget nyeri; ha az élő Isten előtt áll, attól nyeri benső erejét, ahoz küldi szívének titkos fohászait, s ha profeciáit, mint az isteni világosság alaküldött sugarait hirdeti a világnak. Hangján akkor a lelkiismeret emberiből istenibe fog átdicsőülni és a földi élet „Istennek országává“ átvárázslódni. De hogyha, mert Istene holt, csak saját képzelmeit tárja elének és csak a maga nevében élő hit nélkül, maradandó hatást gyakorolni nem fog, hanem csak mint oly próféta beszél, kinek ajkát az isteni tűz még nem érintette. Látományai halványak lesznek és elmosódnak; ígéretei nem fognak beteljesülni és a lelkiismeret, mely abban bizott, megcsalatra gyámoltalan magára hagyatik. Az emberi élet igen kemény a szellemi aesthetica felfogására: hadd maradjon csak az a mindent vezérlő Hatalom kezé közt.

Fordította:
Péterfi Dénes.